

تزئینات آجری در

معماری اسلامی

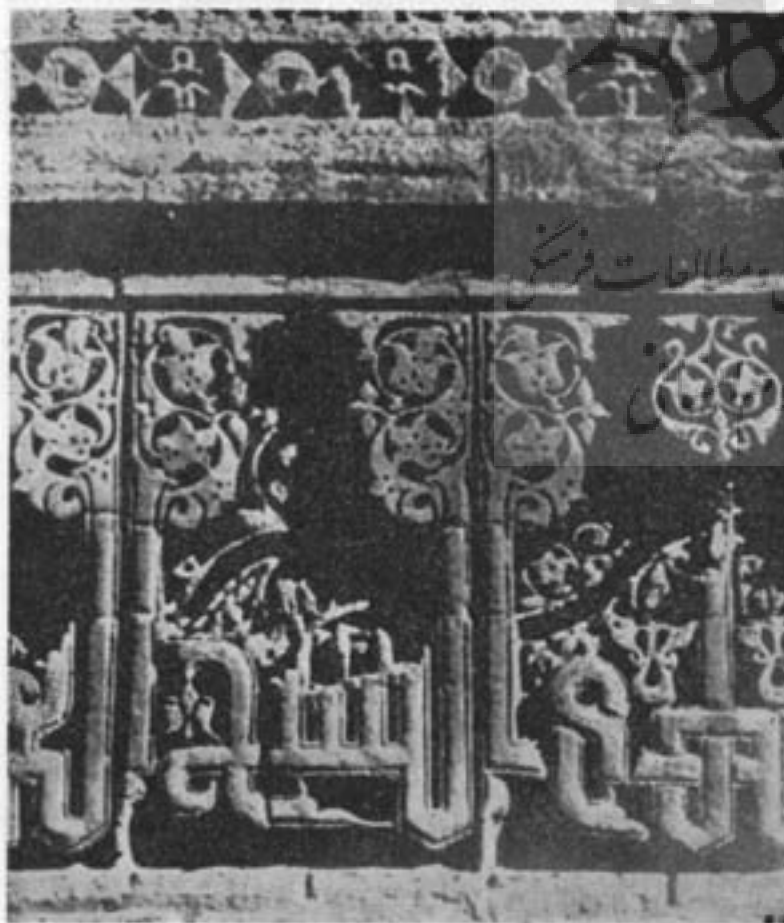
از : عبدالحسین سپنتا

دراویل استیلای عرب حروف کوفی در صنعت معماری ایران نفوذ و تأثیر زیاد پیدا کرد و استادان هنرمند ایرانی که بنا بر مقتضیات زمان در تزئینات ساختمانها نمیتوانستند از نقوش انسان، حیوان و طبیور استفاده کنند برای حروف کوفی طرحهایی قائل شدند که وسیله هنرنمایی آنان قرار گیرد خاصه آنکه خط کوفی برای تزئین و آرایش ساختمانهای مساجد و بقاع و تکیهها از لحاظ صورت و معنی هر دو مناسب و دلپسند بود، هم خطی بود

از مهمترین و معروفترین مصالح ساختمانی که بعد از سنگ و خشت در بنائی بکار رفته است، آجر را باید نام برد، در اوقات از همان اوقات که بشر با آتش آشنا شد حس کرد اگر گلهای فشرده که بعد ها بشکل خشت از قالب در آمد در جوار آتش قرار داده شود بادوامتر و محکمتر خواهد بود، خشت خود تاریخچه ای دارد که ذکر آن خارج از موضوع این مقاله است زیرا نظر از نگارش این سطور آنست که در نهایت اختصار در باره تزئینات آجری در معماری اسلامی ایران سخن گوئیم ولی بی مورد نیست اگر درباره آجر ایرانی قبل از اسلام نیز بذكر یکی دو نمونه اکتفا نمائیم.

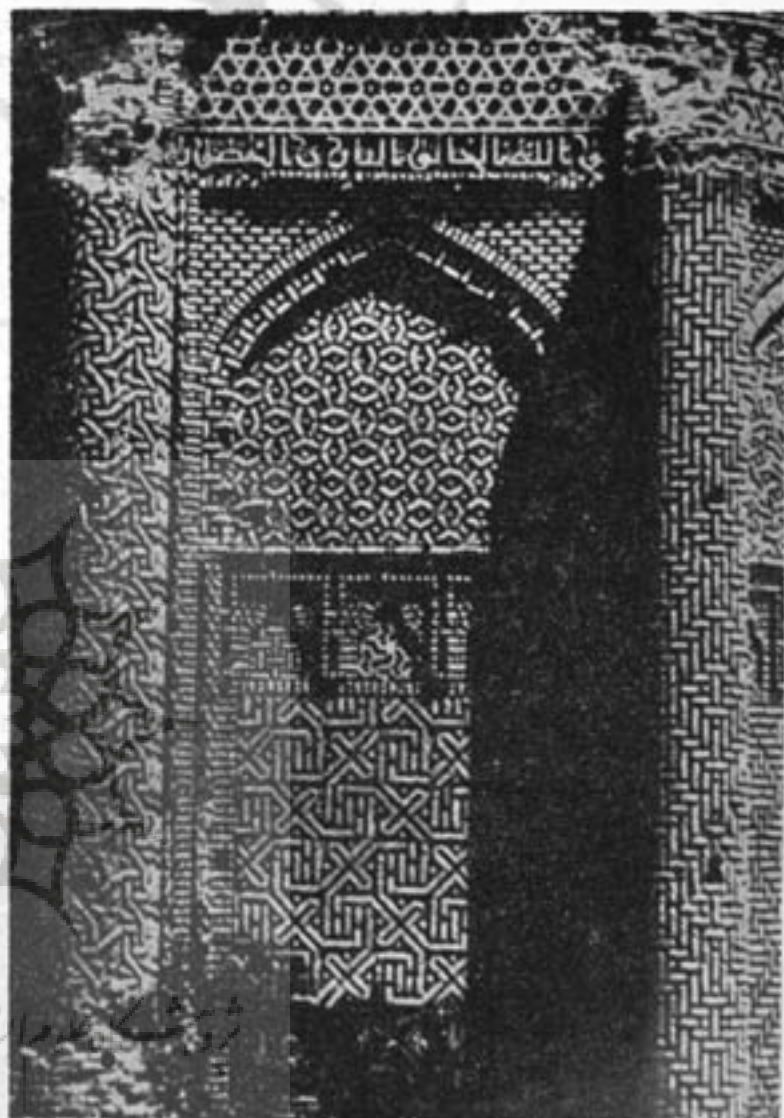
در شوش دیوار آجری کشف شده و « دمکنم » (۱) اسناد معاملات شوش را روی آجر پخته بدست آورده، همانطور که اسناد هزینه ساختمان تخت جمشید نیز در سال ۱۳۱۲ شمسی روی سی هزار لوحه گلی پیدا شد (۲) در بازار گاد (پاز ساگد) آجرهایی از زمان کورش (۵۶۰ ق.م) دیدم که بابعاد $\frac{1}{4} \times 44 \times 32$ و قطر ۵ سانت بود و بین آن آجرها ملاتی شبیه بقیر ریخته بودند و آجرهای مکشوفه در تخت جمشید بابعاد $\frac{1}{4} \times 32 \times 32$ و ضخامت $\frac{1}{4}$ سانتیمتر میباشد. در «شمس» (۳) آثار کوره آجر پزی از دوره پارتها کشف شده است، در آثار باقیمانده از آتشکده های ساسانی نیز آجر بابعاد کوچک دیده میشود.

برای اطلاع از آجر و تاریخچه آن و اقسام آجرها باید مراجعه کرد بکتاب تاریخ صنایع و معماری ایران و اما هنر آجرکاری و آجر چینی یا چیدن آجر در دوران اسلامی که موضوع مقاله ماست از لحاظ معماری و تزئینات حائز کمال اهمیت است زیرا معماران و آجرکاران با سلیقه و استعداد خاصی که داشته اند از طرز چیدن آجرها، نقوش و کلمات و طرحهای زیبا بوجود آورده اند که پس از قرون متمادی دیده هنر دوستان عصر کنونی را نیز خیره و مبهورت میسازد.

نمونه خط کوفی که با آجر نوشته شده

که کتب مقدسه اسلامی با آن خط نوشته شده بود و هم از لحاظ کتابت برای تزیین کتیبه‌ها و حاشیه‌های طاقها متناسب بود و در این موارد سادگی و رنگ‌زیبا و آرام‌آجر، این خطوط برجسته را از لحاظ هنری برجسته‌تر و زیباتر جلوه‌گر می‌ساخت.

آجرکاری دیوار سردر با آیه‌ای از قرآن
(هو الله الخالق الباری المصور)

نامهای مختلفی که برای اقسام خط کوفی قائل شده‌اند بهترین دلیل تناسب و استعداد این نوع خط برای تزیینات ابنیه است مانند: کوفی گلداز - کوفی ساده - کوفی طوماری - کوفی مشبک - کوفی حاشیه - کوفی مستطیل - کوفی پیچ در پیچ - کوفی نیلوفری - کوفی درهم. اقسام خطوط کوفی نامبرده را روی گچ بری با درهای چوبی مثبت‌کاری - آجرکاریهای مساجد و بقاع - فلز - مخصوصاً ضریح مشاهد مقدسه - و کاشی می‌توانید بنگرید و بر سلیقه و هنر استادان گذشته آفرین گوئید.

در خرابه‌های «سنگ‌بست» بنای ارسلان جاذب واقع در سی و هفت کیلومتری مشهد نمونه‌ای از قدیمی‌ترین تزیینات آجری اسلامی ایران را می‌توان دید و تزیین آجرکاری مناره غزنوی در آنجا از کهن‌ترین آثار آجری ایران محسوب می‌شود.

در بخارا تزیینات آجری خارج و داخل مقبره اسمعیل سامانی از لحاظ تنوع طرح و زیبایی معروف است، کتیبه‌های کوفی و تزیینات با اشکال گل و گیاه دور مناره‌ها و برجها و مقبره‌های دوره‌های قدیم اسلامی در ایران تماماً از آجر برجسته و بهترین نمونه‌های تزیینات آجری آن اعصار می‌باشد.

در قسمت فوقانی «گنبد قابوس» و کمی پائین‌تر از آن طرح و نوشته‌هایی با آجر وجود دارد که ضمن آن تاریخ ۳۹۷ هجری را می‌توان خواند و بعقیده باستان‌شناسان این تاریخ قدیم‌ترین تاریخی است که روی ابنیه اسلامی ایران دیده شده است.

مقبره «پیر علمدار» در دامغان دارای آجرکاری بسیار زیبا متعلق به سال ۴۱۷ هجری است. بقول «گریستی ویلسن» کارگران قرون اولیه اسلام در آجرپزی و آجرکاری کاملاً استاد بوده‌اند و در بناهایی که ساخته‌اند از عجله و یا بی‌دقتی که در بعضی از موارد در ادوار بعد دیده می‌شود مشاهده نمی‌گردد (۴).
دوره سلجوقیان عصر گسترش معماری و ترقی فوق‌العاده هنر آجرکاری می‌باشد. هنرچیدن آجر و تزیین بنا با آجر از زمان غزنویان با اطراف ایران مخصوصاً نواحی مرکزی و شرقی ایران گشاده شد و چون طی دورانی که از ۴۲۹ تا ۵۵۲ هجری طول کشید سلاطین سلجوقی از معماران و هنرمندان تشویق فراوان می‌کردند. شاهکارهای معماری مهم و آجرکاریهای بسیار نفیس در آن مدت بوجود آمد مخصوصاً در زمان طغرل بیگ، الب ارسلان، ملک‌شاه و سلطان محمدنجر آجرکاری بحد اعلی ترقی

خطوط کوفی آجری برجسته

و پرداخته شده است بهترین نمونه تزئینات آجری دوران سلجوقیان
میباشد .

داوید استروناخ، و سویلریانگه، اخیراً مقاله جالب و
مشروحی راجع به برجهای قبور سلجوقی (۶) نوشته اند که در
آن بطور دقیق از هنر آجرکاری سلجوقی صحبت داشته و با عکسها
و نقشه های جالب از برجهای دماوند و خرقان نشان میدهند که هنر
چیدن آجر و تزئینات آجری عصر سلجوقی تا چه اندازه دارای
اهمیت است .

در مسجد زواره که در سال ۵۳۰ هجری زمان سلجوقیان
ساخته شده اطاق گنبدداری با آجرکاری بسیار عالی وجود دارد،
همچنین در مسجد اردستان متعلق بسال ۵۵۳ هجری تزئینات
زیبائی از آجر با قیست که نمونه خوبی از مهارت استادان آجرکار
در این فن بشمار میرود.

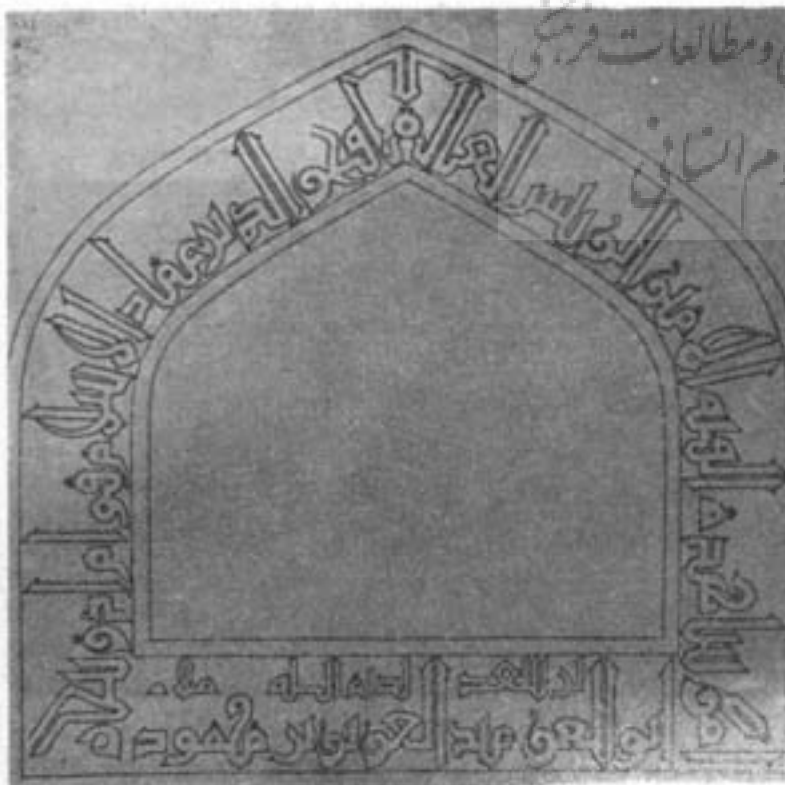
پس از مساجد و بناهای مقبره ای، مناره های عصر سلجوقی
نیز دارای ارزش هنری آجرکاری میباشد این تزئینات آجری
بر قسمت فوقانی و یا بدنه مناره ها و گاهی از بالا تا پائین مناره
را پوشانده نقوش هندسی و خطوط کوفی که از پس و پیش چیدن
آجرها بوجود آمده بسیار جالب و در عین سادگی و خوش رنگی
عظمت خاصی به مناره ها میبخشد. معروفترین و زیباترین این مناره ها
بترتیب تاریخ بنا عبارت است از مناره های تاریخانه دامغان، مسجد
سمنان، مسجد دامغان، مسجد ساوه، مسجد زواره، مسجد کاشان
مسجد برسیان، چهل دختران، مسجد جامع ساوه، خسرو
گرد، سبزوار، مناره سین، مناره علی.

رسید و تشویق و ترغیب نظام الملك وزیر دود پادشاه اخیر الذکر از
معماران و هنرمندان عصر نیز در پیشرفت معماری و آجرکاری عامل
موثری بود. بطوریکه در اثر کشور گشائی پادشاهان سلجوقی هنر معماری
و آجرکاری ایران تا سواحل مدیترانه و حتی افریقا پیش رفت و
در معماری مصر و سوریه نفوذ پیدا کرد .

در قدیمی مسجد جامع اصفهان که در تزئینات خط کوفی آن
تاریخ ۵۱۵ هجری خوانده میشود

با آنکه هنر آجرکاری و تزئینات با آن از دوران غزنویان
سرچشمه گرفته بود ولی در زمان سلجوقیان دارای مزایای اختصاصی
آن عصر گردید بطوریکه میتوان آنرا مستقلاً هنر سلجوقی نامید،
برای ما که در اصفهان مقیم میباشیم شاید مهمترین و نزدیکترین اثر
سلجوقی دو گنبد تاریخی مسجد جامع اصفهان باشد که در سالهای
۴۶۵-۴۸۵ و ۴۸۱ هجری ساخته شده است. و بقول «اندره گدار»
قدیمترین تاریخی است که بر ساختمانهای اصفهان دیده میشود (۵)
آجرکاری ساده زیر هر دو گنبد و طاقهای کثیر الاضلاع اطراف
زیر گنبد و لچکی های اطراف طاقها و آجرچینی و تزئینات با
حروف کوفی مخصوصاً اشکال ستاره ها یا دنباله های ممتد زیبایی
آن که علامت درخشیدن و اشعه اطراف ستارگان است و اثری از
خاطرات ایرانیان قبل از اسلام بنظر میرسد و گل و بوته هایی که
زیر خطوط کوفی فرورفته و چنان بنظر میرسد که حروف سنگین
بر آن شاخها فشار آورده و تمام این آثار بدیع فقط از آجر ساخته

مقبره‌ها و برج‌هایی که بر روی آرامگاه‌ها ساخته شده نیز اغلب دارای آجر کارهای بسیار زیباست از جمله مقبره پیر علمدار در دامغان و چهل دختران در همان شهر که دارای یک رشته علائم موسوم به «سواستیکا» نیز میباشد (۷) برج آجری نزدیک دامغان،

نقوش زیبای آجری در یک دیوار

سه گنبد رضائیه ، برج ری ، پنج برج مراغه است . در اواخر دوره سلجوقیان کاشیهای یک رنگ سبزروشن ، آبی روشن و سرمه‌ای تیره معمول گردید و در بعضی مساجد و تکیه های این زمان قسمتهای کوچکی از آجر کارهای منبت مانند را از جای خود خارج و بجای آجر کارهای زیبا قطعاتی از کاشی نصب و به این وسیله خواستند بر تنوع و زیبایی آجر کارها بیفزایند تا آنکه بمرور زمان وبا پیشرفت و تکامل کاشی الوان جانشین تزئینات ساده آجری گردید ولی مهذا زیبایی و سادگی آجر کاری ارزش خود را در عالم هنر حفظ کرد بلکه بیش از پیش بر جلوه گری خود افزود و باز در آثار بعد از سلجوقی صنعت آجر کاری و هنر آجر چینی در اینیه مهم مانند مساجد ، کاروانسرا ها ، خانقاه ها ، آب انبار ها ، بادگیرها ، پلها و برجهای کبوتر (۸) با اهمیت و ابتکار خود باقی ماند که بهترین نمونه آن در دوران صفویه و بعد از آن تا زمان زندیه شاهد این ادعاست و برج و باروی کریم خان در شیراز نمونه آنست (۹)

- ۱- «دمکنم» De Mecquenem رئیس هیئت کاوش شوش بمقد از دمرگان ،
- ۲- رجوع شود بکتابهای « خزانه تخت جمشید » اشعیت چاپ شیکاگو ۱۹۳۹ م . « تاریخ ایران قدیم » زر زکامرون چاپ شیکاگو ۱۹۳۶ م « گزارش های باستان شناسی » جلد اول ۱۳۲۹- شمسی تهران .
- ۳- « شمسی » واقع در ایذه مالمیر رجوع شود بکتاب « راه های قدیم مغرب ایران » تالیف سر اورال استاین چاپ لندن ۱۹۴۰
- ۴- رجوع شود به تاریخ صنایع ایران تالیف کریستی ویلسن ۱۳۱۷ تهران .
- ۵- رجوع شود به « آثار ایران » گذار سال ۱۳۱۵ و ترجمه فارسی آن جلد دوم جزء اول ۱۳۱۸ شمسی .
- ۶- رجوع شود به مقاله « سه برج مقبره ای سلجوقی » در مجله مطالعات ایران انستیتو بریتانیا جلد چهارم سال ۱۹۶۶ .
- ۷- راجع بمناره ها رجوع شود بکتاب « آثار ایران » گذار جلد اول جزوه دوم چاپ سال ۱۳۱۶
- ۸- برای مطالعه راجع به برجهای کبوتر مراجعه شود بمقاله « الیزابت بیزلی » Elisabeth Beazley در مجله مطالعات ایران انستیتو بریتانیا جلد ۴ سال ۱۹۶۶ .
- ۹- عکسهائی که با این مقاله چاپ میشود از مقاله « الیزابت بیزلی » در مجله مطالعات ایران انستیتو بریتانیا جلد چهارم و پرفسور گذار کبیه شده است .